

УДК 947.047.2(477)«1663»

В. В. Газін

ЧОРНА РАДА 1663 р.: НОВІТНІ ПОЛІТТЕХНОЛОГІЇ В ІСТОРІЇ РАНЬМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

У статті здійснено спробу аналізу подій Ніжинської «чорної ради 1663 р. через призму сучасних виборчих політтехнологій. Проводиться пошук спільних рис українських політичних процесів другої половини XVII і початку XXI ст.

Ключові слова: Ніжинська «чорна» рада, передвиборна боротьба, технології.

Застосування новітньої термінології стосовно характеристики історичних подій та проектування сучасних суспільно-політичних процесів на минуле, зокрема й ранньомодерну історію України, звичайно, може зазнати справедливої критики. Проте в історії є події, які різко нагадують епізоди, які ми можемо спостерігати й сьогодні. Очевидно, саме тому ми часто говоримо про досвід, який ми почерпуємо з історії, про те, що історія нас вчить і застерігає, що історія має властивість повторюватися тощо. Такою подією історичного минулого України, аналіз якої породжує масу аналогій з сьогоденням є Ніжинська «чорна» (чернеча) рада 1663 р.

Вона розцінюється сучасною історіографією як одна з найтрагічніших в ході Української національної революції. У результаті ради на Лівобережній Україні було обрано окремого гетьмана, що призвело до фактичного розколу держави на два гетьманства і створило передумови для посилення експансії сусідніх держав на її ослаблені частини (відповідно Польщі на Правобережжі та Москви — на Лівобережжі).

Особливість даної гетьманської елекції полягала в тому, що на відміну від інших подібних подій, на яких практично завжди був явний фаворит, який в кінцевому результаті і ставав гетьманом, тут на було реально визначеного кандидата на гетьманську булаву (фактично ми можемо говорити про вибори на альтернативній основі, які характерні для демократичних суспільств сучасності).

У ході підготовки ради відбулася безпрецедентна для ранньомодерної України передвиборна боротьба між основними претендентами на гетьманську булаву. Причому, за своїми технологіями вона скоріше нагадувала, знову таки, сучасні президентські вибори. Тут було масове використання чорного й білого піару, безкомпромісна й жорстка боротьба за електорат, яка повсякчас супроводжувалася потоком явно популістських обіцянок, звинувачення у порушеннях правил здійснення виборів. Тут ми спостерігаємо і надзвичайно активний вплив зовнішніх чинників на виборчий процес в Україні. Особливо сильно, що стало вже історичною традицією, зважаючи на геополітичне становище України, проявлялися московські впливи, що, знову таки, не може не наштовхувати на аналогії з сьогоденням. Фактично, в середовищі тогочасної української політичної еліти утвердилося переконання, що саме московська підтримка є запорукою отримання влади в Українській державі. Аналізуючи хід президентських перегонів в новітній період історії України, ми також повсякчас спостерігаємо використання окремими силами московських «козирів» (перенасичення українського політичного простору російськими політтехнологіями та надзвичайна активність російських мас-медіа, апелювання до промосковськи налаштованого електорату, вояжі найвищих чиновників сусідньої держави з неприхованою підтримкою тієї, чи іншої протиборствующої сторони тощо.

Чи не головним козирем, що розігрувався претендентами на гетьманство в 1663 р. стало звинувачення один одного в зраді (сьогодні також традиційно мова ведеться про зраду, чи то національним інтересам загалом, чи то — якоїсь соціальної чи етнічної групи). Пошук зради активно здійснювався і табором першого претендента — наказного гетьмана Якіма Сомка, і командою його конкурента — кошового гетьмана Івана Брюховецького.

Одним з головних політтехнологів тогочасної кампанії виступив єпископ Мефодій (Максим Филімонович). Тут, до речі, ми також змушені констатувати, що й сьогодні роль церкви виходить далеко за духовні сфери. Сучасні пастирі активно включаються в політичні баталії. Таким самим політиком від церкви, чи то церковником від політики був і Мефодій. Неперевершений інтриган, користуючись впливом в урядових колах Московської держави та маніпулюючи діями кандидатів на гетьманство, він шукав насамперед власної вигоди. І знову таки магічне слово «зрада» було чи не головним аргументом його стратегії.

На першому етапі передвиборчої кампанії, коли пошукувачами гетьманської булави виступали наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко, Мефодій активно виступав проти Сомка. Водночас, підтримуючи В.Золотаренка, єпископ вів до середини 1661 р. подвійну гру, даючи зрозуміти представникам російського уряду, що як один, так і другий претендент не підходять для посади гетьмана. Так 17 липня 1661 р. в розмові з московським дворянином Федором Протасєєвим Мефодій наголошував, що «... якщо буде наказний гетьман Сомко на Ю.Хмельницького місце гетьманом, то полковник В.Золотаренко не буде його слухатись, а якщо полковник буде гетьманом, то Сомко одноосібно буде якийсь умисел над ним чинити в союзі зі своїм небожем і на дві сторони буде Великому Государю неурядиця» [1].

Коли на літо 1661 р. з'явився третій претендент на гетьманство — кошовий гетьман Іван Брюховецький, єпископ виступив на його боці, ставши головним ідеологом передвиборчої кампанії останнього. Очевидно саме завдяки цьому Брюховецькому вдалося на сто відсотків використати на свою користь суспільно-політичну ситуацію, що склалася на той час в Україні. Хитрий і далекоглядний єпископ розпізнав у кошовому гетьманові політика, який відповідав інтересам Москви, а значить, мав реальний шанс отримати булаву.

Діяльність цього тандему сконцентрувалася на кількох напрямках. По-перше, свої зусилля вони спрямували на дискредитацію в очах московського уряду своїх головних суперників — Я. Сомка та В. Золотаренка. Головним засобом тут виступив саме пошук «зради» з боку опонентів. По-друге, — на завоювання довіри до себе з боку російських чиновників в Україні й московського двору, що мало бути досягнуто шляхом демонстрації своєї вірності. Третім напрямком було здобуття авторитету серед найчисельнішої і, за певних умов, найвпливовішої сили в суспільстві — маси біднішого козацтва й селян. Зокрема, в цьому плані ставилося за мету дискредитувати в очах українського населення своїх опонентів.

Тож вже з літа 1661 р. розпочинається планомірне здійснення цієї програми, чому сприяло все зростаюче невдоволення діями Я.Сомка з боку московських воєвод. Так, 16 липня 1661 р. у своїй відписці до Москви Г. Куракін вказував, що наказний гетьман хоче вчинити з царськими людьми те саме, що зробили з В. Б. Шереметьєвим [2]. 10 жовтня 1661 р. про його ненадійність повідомляв переяславський

воєвода В. Волконський [3]. А стольник І. Песков у своєму донесенні зазначав, що в жовтні 1661 р., під час облоги військами Ю.Хмельницького Переяслава, Я. Сомко проводив з гетьманом таємні переговори[4]. Подібна інформація надходила до Москви й протягом 1662 р. Так, на початку червня В. Волконський повідомляв, що «... у Якіма Сомка і у всіх полковників хитання великі» [5]. А 27 червня 1662 р. вже київський воєвода І. Чаадаєв доповідав, що писар наказного гетьмана обмовився, що той з Хмельницьким змовляється, щоб їм об'єднатися з кримським ханом [6].

Тут слід відзначити, що у перших випадках звинувачення мали чисто теоретичний характер. По-перше, мова йшла лише про ймовірну зраду. По-друге, як таких доказів навіть можливої зради не було. Ця тактика спостерігалася і в діях головного суперника Я. Сомка.

І. Брюховецький та Мефодій планомірно засипали Москву компрометуючими матеріалами на Сомка [7]. У своїх листах вони називають його наступником і продовжувачем політики Виговського та Хмельницького, при цьому зверталася увага на родинні зв'язки останнього з Сомком [8]. А Ф. Лодженському Брюховецький говорив: «...а коли Я. Сомко гетьманство обійме, тоді ж від Великого Государя відійде до ляхів» [9]. Поряд з Сомком від них діставалося й В.Золотаренку, про якого кошовий говорив, що той дарма хоче «вибрехати» в царя булаву й лише своїм баламутством невинні душі губить, землю пустошить і царське жалування вимагає [10].

У той же час кошовий гетьман всіма засобами намагався засвідчити свою вірність та намагався заслужити довіру з боку Москви. Він пішов навіть на декларування необхідності ліквідації гетьманської форми правління в Україні. Зокрема, у листі до єпископа Мефодія він зазначав, що «... нам не про гетьманство потрібно старатися, лише про князя Малоросійського від його Царської Величності. На це князівство бажано Федора Михайловича мати» [11].

Щоб створити собі надійну соціально-політичну опору, Брюховецький проводив активну агітацію за свою кандидатуру в середовищі козацтва, насамперед запорозького. Він ідеально зумів розпізнати й використати прагнення Січі відігравати провідну роль у політичному житті козацької України. Зі здобуттям гетьманської булави своїм кандидатом запорожці надіялись відновити свій вплив на політичне життя козацької України й усунути від влади городову старшину. При цьому кошовий виступав у ролі поборника інтересів знедоленого населення й найбіднішого козацтва, хоча сам володів значною кількістю маєтків і утіди

[12]. Остання фраза цілком може стосуватися більшості представників і сучасного українського політикуму (!).

На весну 1662 р. Брюховецький спромігся налаштувати проти головного свого конкурента також і впливового в козацькому середовищі кошового Івана Сірка. Останній, будучи на перших порах лояльним до Я. Сомка, різко змінив свою позицію щодо нього. У відповідь на спробу наказного гетьмана заручитися його підтримкою, Сірко 20 березня 1662 р. в різкій формі заявив йому, щоб той більше не писав і що «... його зрада й лукавство стали очевидними всьому війську» [13].

Сомко, розуміючи, що головною силою, яка може суттєво вплинути на результати боротьби за гетьманство, є Москва, намагався схилити царський уряд на свою сторону. Протягом весни — літа 1662 р. наказний гетьман спорядив туди кілька посольств. Він намагався продемонструвати свою вірність (направив до Москви полонених татар як доказ його старанності), а також спростовував наклепи суперників. При цьому зазначав, що «напівляху» Брюховецькому вірити не можна [14]. Зокрема, чергова делегація на чолі із сотниками М. Романовим і М. Семеновим була направлена ним до Москви 4 липня 1662 р. Посли привезли полонених поляків і грамоту від наказного гетьмана, у якій той скаржився на єпископа Мефодія, «... який учинив смуту і якого не люблять у війську» [15].

Проте, численні листи Я. Сомка і його успішні дії проти татарських військ та загонів Ю. Хмельницького, а також підтримка значної частини вищого духовенства й козацької старшини не мали позитивного впливу на ставлення російського уряду до наказного гетьмана. У Москві краще сприймалися відкрито промосковські, хоча й демагогічні, заяви Брюховецького. До того ж, з ряду причин Яким Сомко, як гетьман, не міг влаштувати московську політичну еліту. Він був яскравим представником тієї непокірної козацької старшини, котра зберігала вірність до тих пір, поки їй це було вигідно й завжди болісно реагувала на будь-які спроби Москви урізати її суверенітет і намагалася будувати свої відносини з московським урядом на суворо довірливій основі.

У Москві, зважаючи на звинувачення на адресу Сомка з боку воевод та єпископа Мефодія, не були схильними довіряти наказному гетьману. Крім того, й через схильність Сомка відігравати якомога самостійнішу роль у політичному житті держави, постійні заяви про необхідність встановлення в козацькій Україні сильної гетьманської влади. Звичайно,

це все в комплексі робило шанси Я. Сомка на гетьманство мізерними. Тож закономірною була спроба останнього в обхід Москви організувати гетьманські вибори.

У квітні 1662 р. наказний гетьман ініціював старшинську раду в Козельці. На ній була присутня більшість лівобережної старшини і Сомко без особливих проблем добився обрання себе гетьманом [16]. Місія московського боярина, який був присутнім при цьому, обмежилася лише констатацією факту вибору гетьмана і врученням йому необхідних атрибутів влади. Але відразу після ради в Москву посипалися листи від сомкових суперників, в яких містилося опротестування законності гетьманської елекції. Так, зокрема, Золотаренко й Мефодій твердили, що Сомко отримав гетьманство обманом, скликавши полковників нібито для вирішення якихось військових справ, він грубою силою змусив їх голосувати за себе [17]. А київський протопіп В. Прокоф'єв, перебуваючи в Москві, говорив, що рада в Козельці була неповною, тому що на ній не була присутньою «чернь» і все поспільство [18]. Формально ці аргументи й стали причиною того, що у Москві не затвердили результатів Козелецької ради. Сомку дали зрозуміти, що до гетьманської булави залишився один шлях — через загальну чорну раду, на якій би відбулися вибори «всіма вільними голосами» [19].

З початку 1663 р. паралельно листуванню з П. Тетерею, Я. Сомко намагався забезпечити собі найкращі умови в разі проведення гетьманської елекції на чорній раді. Для цього він продовжував виправдовуватися перед царем, звинувачуючи водночас своїх суперників. Крім того він намагався не допустити участі у виборах запорожців, аргументуючи це тим, що вони мають розійтися по тих полках, до яких приписані. Також протестував проти участі в майбутній раді єпископа Мефодія.

І. Брюховецький з початком 1663 р. також активізує свою діяльність. 2 квітня 1663 р. кошовий гетьман видав універсал до всіх жителів Лівобережжя. У ньому увага акцентувалася на зрадницькій діяльності Сомка, який з «... Тетерею, зачинателем зради, в злагоді живучи, домовився, щоб Тетеря на його сторону Дніпра тамтешні полки з татарами в Кременчук заслав. А Сомко нам заважає, щоб ми ніякої допомоги з вірним військом Його Царської Величності низовим славетним Запорозьким тим бідним понаддніпряньським людям не надали» [20]. Брюховецький закликав все поспільство збиратися під Ніжин, де буде проведено раду і при цьому додавав, що можна буде «Ніжин грабувати» [21]. Звісно, що такі заклики повинні були прива-

бити на раду масу люмпенізованих козаків і селян, найбільш незадоволеної частини суспільства, в середовищі якої сильними були антистаршинські настрої. Ці люди були якраз тією силою, на яку планував спертися Брюховецький, що на той час вже здобув імідж захисника знедолених (обіцяв масове покаяння після обрання його гетьманом) (!).

Активно підтримував І. Брюховецького і Г. Ромодановський. Не даремно Я. Сомко тривожився, що той заодно з Мефодієм і Золотаренком прагнуть обрати в гетьмани того, кого вони хочуть [22]. Правда, у цьому випадку наказний гетьман помилявся щодо В. Золотаренка. Останній вже був використаний Мефодієм як знаряддя для боротьби з Сомком і став непотрібний новоутвореній коаліції Мефодія з Брюховецьким. На Золотаренка зі всіх сторін почали сипатися звинувачення у зловживаннях та привласненні коштів і продуктів, що належали війську [23]. Пізніше, вже 8 червня 1663 р., перебуваючи з військом у Нових Млинах, куди він прийшов, готуючись до ради, Брюховецький вкотре наголошував на зрадницьких діях Сомка й Золотаренка, стверджуючи, що вони спільно хочуть відмежуватися від Москви, для чого і міста всюди укріпили, і дзвони на гармати перелили. Брюховецький запевнив московських урядовців, що якщо рада пройде на його користь, то він відразу ж з військом і калмиками піде на Правобережжя для «промислу» [24].

Як наслідок таких дій, в Москві саме кошового стали вважати найкращим претендентом на гетьманство і спрямували свої зусилля на моральну, матеріальну і навіть військову його підтримку. Цар Олексій Михайлович наказував Г. Ромодановському, що потрібно «... берегти міцно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно вірний, тому що очі наші бачив й обіцявся». З цього випливає ще один цікавий факт, що в процесі підготовки до ради Брюховецький встиг побувати в Москві і засвідчити там свою вірність. Ромодановський, виконуючи царський наказ, направив загін своїх людей для охорони Брюховецького й Мефодія [25]. Звіди було надіслано кошти й подарунки на Запорожжя, а також на ім'я єпископа Мефодія для роздачі прибуваючим до нього посланцям з різних міст [26]. Діяльність єпископа знаходила відповідну оцінку і не лише моральну. Так, безпосередньо перед Чорною радою, 2 червня 1663 р., Мефодій отримав від московського князя Д. Велико-Гагіна, який був відряджений царем для спостереження за законністю обрання гетьмана, 300 рублів [27].

Чорна рада, всупереч старанням Я. Сомка, відбулася 17-18 червня 1663 р. в м. Ніжині. Про її хід достатньо

відомо, тому немає потреби описувати ці події. Але слід відзначити декілька важливих моментів, що засвідчують вирішальний вплив Москви на її результати. Так, для проведення ради разом з Велико-Гегінім відправилось ціле посольство, до складу якого ввійшли стольник К. Хлопов, дяк І. Фомін і 12 дворян. Супроводжував їх чималий військовий загін у 8 тис. осіб [28]. Хоча проголошувалося, що завданням російського посольства були нагляд за законністю виборів та приведення новообраного гетьмана до присяги й вручення йому царської грамоти (такі собі незалежні спостерігачі), однак, як з'ясувалося, головне його завдання полягало в приведенні до булави особи потрібної Москві [29].

Рада пройшла під контролем московської делегації. Коли 17 червня з початком виборів гетьмана вона перетворилася у бійку між прихильниками й противниками Сомка. За свідченням самого Д. Велико-Гегіна, російські солдати під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і завдяки цьому навели порядок [30]. Проте так сталося, що «випадково» гранати завдали шкоди прихильникам Я. Сомка. Такий розвиток подій видається реальним, зважаючи на прихильність представників Москви до Брюховецького. Тож саме втручання російських вояків стало чи не вирішальним для результатів ради й привело на гетьманство Івана Брюховецького.

Отже, в умовах існування ранньомодерного соціуму, як бачимо, були присутні сучасні новітні політичні технології, які й виявилися достатньо дієвими і в той час.

Список використаних джерел:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 89.
2. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі НБУВ. ІР.). — Ф. II, № 15408. — Арк. 4.
3. Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т. 7. — С. 331.
4. Там само. — С. 332.
5. Там само. — С. 338.
6. Там само. — С. 340.
7. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДА України). — КМФ 7. — Оп. 1. — Спр. 284. — Арк. 1.
8. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 89, 101.
9. Там само. — Т. 7. — С. 349.
10. Там само. — Т. 5. — С. 100.
11. Там само. — С. 101.
12. Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) / К. І. Стецюк //

- Наукові записки інституту історії (АН УРСР). — К., 1957. — Т. 9. — С. 232.
13. Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 337.
  14. ЦДІА України. — КМФ 7. — О п. 1. — Спр. 290, 291, 302, 304.
  15. Там само. — Спр. 304; Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 118.
  16. Там само. — Ф. II, № 15576. — Арк. 23-24, 34-37; Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. / А. Востоков // Киевская старина. — 1887. — Т. 17. — Февраль. — С. 272-284.
  17. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. / С. М. Соловьев. — М., 1991. — Кн. 6. — Т. 11-12. — С. 102-103.
  18. Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич. — К., 1929. — С. 27.
  19. Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 349, 357.
  20. НБУ ІР. — Ф. II, № 15412. — Арк. 24-26.
  21. Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині / Л. Окиншевич. — С. 47.
  22. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 126.
  23. Стецюк К. І. Назв. праця. — С. 230.
  24. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 168-169.
  25. Стецюк К. І. Назв. праця. — С. 239, 242.
  26. Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 103.
  27. Там само. — С. 141.
  28. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. / А. Востоков // Киевская старина. — 1888. — Т. 21. — Май. — С. 127-128.
  29. Там само. — С. 128, 136.
  30. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. / Л. Окиншевич. — К., 1929. — Ч. 1. — С. 167-169.

In the article the attempt of analysis of events of Nizhinskoï «black advice is carried out in 1663 through the prism of modern electoral political technologies. The search of general lines of the Ukrainian political processes of the second half is conducted XVII and to beginning of XXI item.

Key words: Nizhinska «black» advice, pre-election fight, technologies.

Отримано 27.05.11